

Arhe, III, 5-6/2006.
UDK 111.1
Originalni naučni rad

DAMIR SMILJANIĆ
Nirnberg

LAJZEGANGOVA INTERPRETACIJA MISAONE FORME KOD HEGELA

Apstrakt: Autor u svom prilogu skicira formu u kojoj se realizuje Hegelov način filozofiranja, pri tom se oslanjajući na teoriju misaonih formi Hansa Lajzeganga. U uvodu se ukratko predstavlja Lajzegangova teorija, a zatim u glavnom delu rada daje opis one forme koja je tipična za Hegelovo mišljenje. Razmatra se logička struktura te misaone forme, njena teološko-metafizička motivacija i geneza, ali se ukazuje i na teškoće njene rekonstrukcije. Pošto je data konkretna Lajzegangova interpretacija jednog Hegelovog teksta, baca se pogled na metodске osobenosti Hegelovog „misaonog stila“. Na kraju rada se upoređuju Hegelova filozofija i Lajzegangova teorija misaonih formi i dolazi do zaključka da se radi o dva „programa“ sa različitim intencijom, ali sa zajedničkim imeniocem u zahtevu za ontološkim utemeljivanjem logike.

Ključne reči: teorija misaonih formi, Hegelova misaona forma („krug krugova“), primat ontologije.

UVOD: LAJZEGANGOVA TEORIJA MISAONIH FORMI

Poznavalac filozofije i njene istorije, kao i laik u tom području znanja, teško na kraj izlazi sa činjenicom da u okviru te discipline ne postoji samo jedno „ispravno“ mišljenje, nego da je konfrontacija sa *pluralitetom* misaonih pravaca ovde neizbežna. Ali ako se i pomirimo sa tom činjenicom, to ne znači da se njome trebamo jednostavno zadovoljiti. Naprotiv, valja *shvatiti* zašto je to tako i eventualno, zašto suprotno stanje stvari nije moguće. Jedna od mogućnosti da se tzv. „skandal filozofije“ (koji u stvari i nije skandal!) razjasni jeste da se postulira egzistencija *više formi mišljenja* koje vode do različitih filozofskih stanovišta i pravaca. Ako je to tačno, onda ne može za ceo prostor filozofije biti merodavna samo *jedna* logika kao učenje o ispravnom mišljenju, nego treba poći od pretpostavke da postoji *više* logika kojima se rukovode oni pravci. Protivrečnosti među njima su rezultat različitog načina mišljenja, a pošto za svaki tip filozofskog mišljenja ne važe ista pravila, tako se one kontradikcije ne mogu ukloniti pozivanjem na samo jedan „kanon“ mišljenja. Tako i formalna logika kao navodno stroga i apodiktična disciplina ovde nalazi svoju granicu, jer ona daje kriterije samo za onaj vid mišljenja koji je priznaje za svoj organon, dok oni filozofemi koji počivaju

na sasvim drugoj misaonoj formi, recimo dijalektičkoj, slede sasvim druga pravila koje onda propisuje neka druga vrsta logike.

Zadatak, koji si je u svom glavnom sistematskom delu *Misaone forme*¹ [*Denkformen*] (1928, drugo izdanje 1951) postavio nemački filozof i fizičar Hans Lajzegang [*Hans Leisegang*] (1890–1951), leži upravo u rekonstrukciji različitih tipova (logičkog) mišljenja koji su zaslužni za obrazovanje različitih svetskih nazora u okviru istorije filozofije. On se protivi logičkom monizmu – ako se tako može nazvati onaj nazor koji postulira egzistenciju samo jedne logike za sve misaone oblike, samim time i za filozofske pravce – i zahteva od jedne teorije, koja se isključivo bavi proučavanjem strukture filozofskih sistema, da uvaži činjenicu postojanja ne samo različitih, već i kontrarnih tipova mišljenja, čije se forme (pojmovi i njihovi spojevi u sudovima i zaključcima) za svaki tip moraju izraditi posebno. Tako treba razdvojiti logiku Aristotelovog ili Kantovog mišljenja od one koju slede Heraklit i Hegel u svom mišljenju. Tu se radi o principijelnim razlikama, jer onaj ko na pr. razmišlja čisto formalistički, taj obrazuje svoje pojmove, sudi i zaključuje shodno onoj stvarnosti koja je merodavna za njegov tip rasuđivanja, dok dijalektičar, kad razmišlja, ima sasvim drugu stvarnost pred sobom. Pošto polazi od pretpostavke da ne postoji jedna te ista vrsta „logičkih zakona“ za sve predmete kojima se bavi filozofska misao, Lajzegang se umesto tog pojma u svojoj knjizi služi pojmom *misaone forme* [*Denkform*], a njega on određuje na sledeći način: „*Pod jednom misaonom formom podrazumevam u sebi povezanu celinu zakonitosti mišljenja koja proističe iz analize pismeno izraženih misli jedne individue i koja se kao isti kompleks može takođe pronaći i kod drugih.*“² Redosled rekonstrukcije određene misaone forme je prvo da se posmatra *jezik* kojim se koristi predstavnik tog tipa mišljenja odn. interpretiraju *tekstovi* relevantni za eksemplifikaciju one forme, zatim skicira sama *logika* i njen odnos prema *stvarnosti*, pa tek onda baci pogled na *svetske nazore* koji počivaju na toj logici, i naposljetku analizira udeo svetskih nazora u duhovnoj izgradnji *kulture*. Može se slobodno reći da tako koncipirana teorija misaonih formi svoje mesto nalazi u širem okrugu duhovnih nauka, kao disciplina *razumevanja mišljenja*.

Pošto po Lajzegangu i teoretsko mišljenje crpi iz izvora čulnog opažanja, moguće je njegove strukture kao i veze među njima prikazati *zorno*. U tu svrhu se teorija misaonih formi služi tzv. misaonim modelima [*Denkmodell*]: „*Pod misaonim modelom* treba podrazumevati prikaz pojmovnih povezanosti i drugih misaonih oblića pomoću crteža koji dozvoljava da se umesto sa apstraktnim pojmovima i relacijama radi sa konkretnim modelom.“³ Tako se na pr. pojmovi i odnosi među pojmovima u Aristotelovoj logici mogu prikazati u vidu piramide ili krugova koji sadrže druge krugove. Čak i apstraktne misaone forme, kao što je ona matematička, služe se dijagramima i sličnim grafičkim pomagalicama. Štaviše, moguće je i nezorne logičke odnose prikazati uz pomoć nekog misaonog modela (Lajzegang navodi primer iskaza u okviru ne-euklidske Rimanove geometrije ravni koji se daju prikazati pomoću modela površine kugle). Filozofi se isto služe slikovitim izrazima kojima ilustruju svoje misli, pa ne čudi da se čitavi

1 Hans Leisegang, *Denkformen*, drugo, novoobrađeno izdanje, Berlin 1951.

2 Hans Leisegang, *Denkformen*, str. 15 [sve citate iz Lajzegangovog dela je preveo autor].

3 Isto, str. 53.

svetski nazori mogu rekonstruisati s obzirom na one slike i izraze koje određeni mislioci favorizuju u toku svoje argumentacije. Zato Lajzegang misaonoj formi, koju upravo obrađuje, daje naziv po onoj slici kojom se koristi predstavnik dotične forme. On se tako u svom delu bavi misaonim formama *pojmovne piramide* [*Begriffspyramide*], *misaonog kruga* [*Gedankenkreis*], *kruga krugova* [*Kreis von Kreisen*], *razvojne linije* [*Entwicklungslinie*], ali i onim koje odlikuju matematičko mišljenje (recimo *aksiomska metoda*). U prilog činjenici da se filozofi rukovode određenim vizuelnim predstavama govori i sâm filozofski jezik. Tako je u filozofskom diskursu reč o „nadređenim“ i „podređenim“ pojmovima, o „višim“ i „nižim“ rodovima, o „užem“ i „širem“ obimu pojma, o „dijametralnim“ i „polarnim“ suprotnostima i dr. Platon i njegove pristalice se služe *vertikalnim* metaforama (*uspon* ka idejama, *stupnjevi* koji vode do njih itd.), a Kant *horizontalnim* (na pr.: stvar po sebi se nalazi *iza* pojava). Teorija misaonih formi bi po tome trebala dodeliti važan status i *upotrebi metafora* u filozofiji.

Sud o zadatku koji za logiku sledi iz ovakvog pristupa problemu određenja filozofskog mišljenja neka bude ostavljen za kraj ovog članka. Sada valja prikazati kako teorija misaonih formi „funkcioniše“ na jednom konkretnom primeru. Najbolje je to učiniti na primeru onog sistema koji je najviše osporavan upravo od frakcije onih mislilaca koji polaze od postulata univerzalnosti formalne logike, a koji pak sâm nastupa sa pretenzijom da dopuni i čak prevaziđe taj vid logičkog promišljanja: naime, na primeru misaone forme kod Georga Vilhelma Fridriha Hegela. U narednom odeljku će opširnije biti predstavljena Lajzegangova interpretacija tzv. misaone forme „kruga krugova“, oličene u vidu Hegelove spekulativne filozofije. Redom će se razmatrati *struktura* Hegelovog tipa mišljenja, njegove *metafizičke pretpostavke* i *logičke implikacije*, te *motiv* koji stoji iza njegovog sistema, zatim dati uvid u *genezu* Hegelove misaone forme kako u *biografskom*, tako i u *istorijskom* pogledu, ukazati na *osobnosti* dotične misaone forme, ali i na *probleme* njene rekonstrukcije. A na primeru *interpretacije* jednog Hegelovog teksta videćemo kako Lajzegang konkretno prikazuje taj neobični način razmišljanja. Hegelova *Nauka logike* posle toga više ne deluje toliko zastrašujuće – to je barem utisak autora ovog rada. No krenimo redom!

MISAO I STVARNOST KAO KRUG KRUGOVA (LAJZEGANGOVA INTERPRETACIJA HEGELOVOG MIŠLJENJA)

Hegelov sistem je u dvostrukom pogledu interesantan za teoriju misaonih formi: kao predmet njene rekonstrukcije – sâm sistem kao rezultat određenog načina razmišljanja koji ima prepoznatljivu formu – , ali i kao (samo)refleksivna forma, naime, kao sistem koji promišlja problem samog mišljenja i njegovih formi, štaviše, koji sadrži sopstvenu teoriju mišljenja. Ono što po Lajzegangu odlikuje Hegelov način razmišljanja, moglo bi se reći: njegov *misaoni stil*, to je *kružni* oblik kretanja misli. „Ne tvrdi se samo da se sav spoljni razvoj u prirodi i istoriji odvija u vidu kruga, a da mišljenje u sebi treba preslikati to kretanje, nego se takođe pretpostavlja da mišljenje kao takvo, a posebno ono kao svim predmetima svojstven duh, opisuje krugove koji nisu nezavisni,

nego čine karike jednog lanca koji se pak zatvara u vidu kruga.⁴⁴ *Duh* kao glavni princip njegove filozofije teži tome da izađe iz sebe, da se razvije, ali i da se ponovo vrati k sebi. Koji god predmet posmatrao, da li neorgansku materiju, organske oblike ili duhovnu tvorevinu, Hegel shodno toj koncepciji pokušava u njemu raspoznati takvu vrstu povezanosti koja omogućuje konstrukciju kružne strukture sastavljene obično iz tri međusobno povezana pojedinačna elementa.⁵ Lajzegang čak govori o „misaonoj prisili“ koja Hegela naprosto tera da svuda traži krug, a adekvatno sredstvo u tu svrhu je *dijalektička metoda* po kojoj su ga zapamtili kako pristalice, tako i protivnici njegove filozofije. Dijalektika kao metoda imanentna samoj stvari, na njoj oprobana i iz nje razvijena, dobija u okviru Hegelovog sistema ulogu instance koja spaja karike lanca i to tako što se mišljenje posle eksplicacije elementa, kojim je započelo svoje kružno kretanje, vraća na svoj početak, prelazeći time u višu sferu i tako nastavljaajući razvoj sve dok nije doseguta poslednja karika kojom se završava ceo proces. Sâm Hegel u *Enciklopediji filozofskih nauka* (§ 15) piše: „Svaki deo filozofije je jedna filozofska celina, krug koji se zatvara samim sobom, ali filozofska ideja je unutra u posebnoj određenosti ili elementu. Pojedinačni krug, zato što je u sebi totalitet, probija i ograničenje svog elementa i zasniva dalju sferu; otuda se celina predstavlja kao krug krugova od kojih je svaki nužni momenat, tako da sistem njoj svojstvenih elemenata sačinjava celu ideju koja se takođe pokazuje u svakom pojedinačnom.“⁶ Životni proces i filozofski sistem tako pokazuju istu strukturu.

Opštu karakteristiku datu u prethodnom pasusu valja upotpuniti pogledom na *metafizički* osnov na kom Hegel gradi svoju konstrukciju i na *logičku* strukturu sistema. Tako Lajzegang onaj prvi nalazi u sagledanju stvarnosti kao *celine* po kom je shvatanje pojedinačnog elementa moguće samo ako se uspostavi njegov odnos prema toj celini. Svako rezonovanje koje, zanemarujući taj odnos, izolira elemenat za sebe, ne može adekvatno prikazati stvarnost, jer samo ako se taj elemenat ponovo umetne u kontekst celine, može se sagledati istina. Procedura izoliranja elemenata, te njihovog reflektovanja i (ponovnog) povezivanja sa drugim elementima, kako bi se dobio celovit uvid u stvarno stanje stvari, ta igra filozofske refleksije između dela i celine čini suštinu dijalektičke metode kod Hegela. Ključni elemenat u dijalektičkoj koncepciji je *pojam*: sa njime počinje i završava se proces spoznaje. Ali za razliku od drugih misaonih formi – recimo tzv. *misaonog kruga* kod mističara – jedan pojam se ne suprotstavlja drugom, nego se pravi kontrast između svakog pojedinačnog pojma i veće konceptualne celine i tako uspostavlja odnos onog pojma prema ovoj koji je izgubljen iz vida prilikom izolirajućeg reflektovanja samog pojma. *Sud* kao sledeći elemenat predstavlja ništa drugo

4 Isto, str. 159.

5 Tako, primera radi, u *Fenomenologiji duha* stoicizam, skepticizam i tzv. „nesrećna svest“ kao manji krugovi čine momente slobode kao većeg kruga, a ova opet kao konstitutivni momenat ulazi u sastav još većeg kruga koji čini samosvest. (Lajzegang u poglavlju o Hegelu grafički prikazuje tri sistema kruga krugova na primeru prvog sistematskog nacrtu iz Jenske faze (upor. isto, str. 164), *Fenomenologije duha* (str. 165) i *Enciklopedije filozofskih nauka* (str. 166) – svaka konstrukcija, uzeta za sebe, sadrži čak 40 krugova!)

6 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Werke 8: Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1830), Erster Teil: Die Wissenschaft der Logik [*Dela 8: Enciklopedija filozofskih nauka u nacrtu*. Prvi deo: Nauka logike], Frankfurt a. M. 1970, str. 60 [prevod ovog i drugih Hegelovih citata: Damir Smiljanić].

do „realizaciju pojma“, sud samo razvija ono što je već u pojmu sadržano. Naposljetku se u *zaključku* kao dijalektičkom sledu sudova ujedno postavljaju momenti pojma kao njegovi samostalni ekstremi i njihovo posredujuće jedinstvo; u njemu se konačno realizuje jedinstvo pojma.

Pošto je ukratko prikazana formalna (!) struktura sistema, valja navesti ključni *motiv* iz kog izvire Hegelova filozofija. Lajzegang glavnu pokretačku snagu nalazi u motivu koji je već zaokupljao *romantičare*, naime, u potrebi za *poimanjem nepojmljivog*. Poznato je da su romantičari, osećajući prezir prema običnim spoznajnim sredstvima koje stoje na raspolaganju razumu, adekvatni organ za spoznaju apsoluta pronašli u *intuiciji*. Međutim, iako je simpatisao sa osnovnim porivom „intuicionista“ (Jakobi, Šelling i dr.), Hegel nije delio njihov metodski pristup problemu, štaviše, ograđivao se od njega, kako to pokazuje već kritika takvog (ne)metodskog rezona u *Fenomenologiji duha*. Umesto toga on zahteva od filozofije da započne sa pojmom i da preuzme napor na sebe, kako bi ono što se ne dâ poimati sredstvima običnog razuma prikazala u mediju spekulativnih pojmova. Isto tako kao što se ne služi metodskim sredstvima romantičara on izbegava i *formalizam* kom je podlegao i jedan Kant (prisetimo se samo tabele kategorija u *Kritici čistog uma*). Naprotiv, Hegelov filozofski program zahteva upotrebu posebne misaone forme koja je strana logičkom formalizmu i romantičkom intuicionizmu. Tako Lajzegang piše: „U njemu [Hegelu, nap. aut.] je polako, nesvesno, iznikla nova misaona forma sa novim misaonim sredstvima koja je u Fenomenologiji duha po prvi put nešto u sebi gotovo otpustila iz sebe u javnost, koje je onda u Nauci logike postalo potpuno svesno svoje sopstvene suštine. Kad on tamo kaže, da ne posedujemo mi misaone forme, nego one nas, on time iskazuje svoje sopstveno iskustvo. On je dospao do njemu svojstvene metode mišljenja tako što se trudio da shvati njemu prvobitno stranu misaonu formu, sve dok ova najzad nije zaposela njegovu misao i dok nije naučio da misli u njoj i sa njom.“⁷

Sledeći korak u rekonstrukciji forme Hegelovog mišljenja je da zajedno sa Lajzegangom bacimo pogled na *genezu* te forme. Njen začetak on vidi u Hegelovim ranim *teološkim studijama* („Isusov život“, „Pozitivitet hrišćanske religije“). Njegova teza u tom kontekstu glasi: „Logika [odn. *Nauka logike* iz 1812., nap. aut.] stoji u vezi sa Novim zavetom, a ta veza nije veštačka, naknadno uspostavljena, nego je teolog Hegel na Novom zavetu, na samim Isusovim rečima naučio misliti i njima on duguje svoju misaonu formu.“⁸ Početne reči Jovanovog jevanđelja u neku ruku sadrže program Hegelove logike odn. filozofije: „Na početku beše logos i logos beše pri Bogu, a Bog bejaše logos.“ Inspirisan tim rečima Hegel traga za „dinamičkim kategorijama“ koje bi omogućile umu da shvati beskrajno, a u isto vreme se distancira od tada rasprostranjenog metodskog postupka koji je po njemu korumpirao iskonsko hrišćanstvo, naime, od baratanja brojčanim i reflektivnim pojmovima koji se mehanički primenjuju na beskrajni objekat religije. Hegel se dakle iz religioznih motiva ograđuje od one misaone forme koja se usavršila sa Kantovom filozofijom i od njene matematički orijentisane metodike. Tako u proučavanju novozavetnih pojmova i iskaza, koji se ne mogu shvatiti racio-

7 Hans Leisegang, *Denkformen*, str. 146.

8 Isto, str. 147.

nalnom logikom tadašnje filozofije, nalazi podstrek za svoje mišljenje koje će ga uskoro navesti na jednu novu misaonu formu. Ali Hegela ne iritira samo diferencija između Kantove i moguće nove logike: „Isus izgovara živo u njemu stranoj formi pojma, Kant izgovara neživo, čisto formalno, zakon u njemu odgovarajućoj formi pojma. Hegel tada kao prvi i jedini spoznaje nepomirljivu suprotnost koja postoji između etike Isusovih govora i Kantovog učenja o moralu.“⁹ Dok Kant svoju etiku zasniva na ideji *autonomije*, Isus propoveda *heteronomiju* (valja činiti ono što je Božja volja); Kant zahteva od pojedinca da se pridržava *dužnosti*, a Isus nasuprot tome traži od čoveka da sve čini iz *ljubavi* prema Bogu i bližnjem svom. Pošto Kant izgovara samo prazne i nestvarne pojmove, a Isus svojim rečima izražava ono što je stvarno i živo, kod Hegela se javlja potreba za pronalaženjem jedne „logike živog“. Kasnije će mu spekulativno mišljenje služiti kao organ kojim treba poimati „život“, „ljubav“ i „bitak“, fenomene koji se već pominju u Novom zavetu. Naposljetku se ti pojmovi dodiruju sa pojmom *duha*, tako da je njegova upotreba kod Hegela takođe teološki motivisana.

U svojoj biti je Hegelova filozofija hrišćanska, to pokazuje geneza njegove misaone forme. No ne smeju se iz vida izgubiti ni uticaji koje je Hegel primio iz drugih izvora, pre svega iz starogrčke metafizike i teologije, posebno kad se u obzir uzme činjenica da je tu predstava o kružnim procesima vrlo dominantna.¹⁰ Uostalom, ako se želi dobiti uvid u izvore iz kojih je njegova filozofija crpila, samim tim saznati ko su bile preteče njegovog tipa mišljenja, najbolje je pogledati kod samog Hegela, na onom mestu gde on u neku ruku daje i retrospektivu misaone forme kruga krugova: u njegovim *Predavanjima o istoriji filozofije*. Upravo to čini i Lajzegang. Među prvim misliocima, koji su ga inspirisali, Hegel tako navodi predstavnike eleatske škole (pre svega Zenona kao oštroumnog dijalektičara), zatim Heraklita koji često operiše sa kružnom simbolikom, posebno kada je reč o suprotnostima i njihovom podudaranju. Prema Platonu i Aristotelu Hegel zauzima ambivalentan stav: s jedne strane hvali i jednog i drugog s obzirom na njihov doprinos dijalektičkom mišljenju (Platonovo učenje o idejama, a posebno njegovi dijalozi *Parmenid* i *Timaj* izazivaju oduševljenje kod Hegela; on takođe ceni Aristotelovu *Metazifiku*, posebno zbog u njoj sadržanih predstava o kružolikom kretanju neba i uma), ali s druge strane on kritikuje njihovu logiku, posebno Aristotelovu, koja po njegovom mišljenju predstavlja samo „prirodnu istoriju duhovnih formi“, njihovu razumnju upotrebu, što nije dovoljno da bi se spekulativno razmišljalo. Ali, zanimljivo, Hegel smatra da Aristotelova *sopstvena* logika funkcioniše po drugom principu; štaviše, da je Aristotel rezonovao po merilima formalne logike, predstavljene u *Organonu*, on verovatno ne bi bio kadar da formuliše niti jedan spekulativni iskaz! Drugim rečima: Hegel je po Lajzegangu prepoznao nekoherentnost misaonih formi¹¹ prisutnu u Aristotelovom opusu, a on sâm smatra vrednim samo one delove sistema koji se

9 Isto, str. 150.

10 Lajzegang je u *Misaonim formama* pod naslovom „*Misaoni krug*“ rekonstruisao tip mišljenja koji su praktikovali mnogi antički, srednjovekovni i novovekovni mislioci, primera radi: Heraklit, novoplatonovci, crkveni oci, mistici (Tauler, Majster Ekart), Dordano Bruno.

11 Aristotel je svojim radovima na polju logike po Lajzegangovom mišljenju imao veliki udeo u obrazovanju tzv. forme *pojmovne piramide* koju Lajzegang, naravno, zasebno razmatra u okviru svog dela.

slažu sa njegovom sopstvenom koncepcijom, pošto oni kao i ova baziraju na *istoj* formi mišljenja. Zato bi se s pravom moglo reći, da je Hegel bio jedan od onih mislilaca koji su (barem delimično) anticipirali teoriju misaonih formi.

Sličan odnos ambivalentnosti kao i prema Platonu i Aristotelu Hegel ima prema stoicima: on odobrava njihovu fiziku zbog njene srodnosti sa Heraklitovom, ali osporava njihovu logiku, pošto ima dosta sličnosti sa Aristotelovom. Znatno pozitivnije mišljenje on ima o novoplatonovcima, a među njima posebno izdvaja Prokla. To i ne čudi, pošto se već kod tog mislioca mogu naći hrišćanske misaone figure, recimo spekulativni pojam *triniteta*. Hegel vidi dublju povezanost Proklove spekulativne misli sa srednjovekovnom mistikom koju je posredovalo izučavanje spisa (Pseudo-)Dionizija Areopagite. Lajzegang u tom kontekstu hvali Hegela, jer je ovaj pre novijih filoloških studija, koje su to egzaktno potvrdile, pronašao nit koja vodi od novoplatonovaca do mističara i time skrenuo pažnju na tradiciju spekulativne filozofije koja se razvijala uporedo sa dominantnijom tradicijom na razumnim formama zasnovane sholastike.

Lajzegang zatim navodi mislioca koji s pravom može konkurisati za jednog od glavnih prethodnika Hegelovog načina mišljenja, utoliko pre što se on konsekventno koristio figurom kruga krugova: reč je o Johanu Skotu Eriugeni. Naime, u glavnom Eriugeninom delu *De divisione naturae* razvija se ideja po kojoj naučne discipline čine kompleks krugova, s tim što se svaka pojedinačna disciplina kao jedna karika tog lanca ponovo vraća na početak. Kod Eriugene se zatim može ustanoviti upotreba dijalektičke metode koja od mišljenja zahteva da se u svojoj samorefleksiji koncipira po zakonima prirode. Mišljenje poprima formu kružnog kretanja od jednog pola ka drugom, iz jedne suprotnosti u drugu, od Jednog ka Mnogom, od Mnogog natrag ka Jednom. Ono se poistovećuje sa životom, pa se ta Eriugenina misao lako može uporediti sa Hegelovom koncepcijom duha: „Isti zakon, pod koji pada život koji večito razvija obličja iz sebe, da bi ih posle njihovog usavršenja ponovo vratio u sebe, sledi takođe i duh koji je život tog života, a sa njime i ljudsko mišljenje.“¹² Dakle, sa Eriugenom je pronađen filozof koji se može smatrati „srodnom dušom“ Hegela, mada ga ovaj (namerno?) ne pominje baš često u svojim predavanjima, a po Lajzegangovom sudu čak i površno razmatra samo kao sledbenika Proklovih misli.¹³

Istorijski pregled filozofema srodnih Hegelovom sistemu Lajzegang završava navođenjem panteista Đordana Bruna i Baruha Spinoze. Hegel ceni Bruna radi njegove originalnosti i entuzijazma sa kojim razvija ideju o božanstvenosti i duhovnosti same prirode. Što se tiče Spinoze poznat je Hegelov stav iz *Predavanja o istoriji filozofije*, gde on konstruiše alternativu: *Ili spinozizam ili nikakva filozofija*. Pa ipak on ovde kao i u slučaju Aristotela razdvaja suštinsko od nesuštinskog: tako spekulativni sadržaj Spinozinih definicija treba odvojiti od metodološkog konteksta, pošto u ovom preovlađuje matematička orijentacija, a matematika po Hegelu nije adekvatna za izražavanje istine.

Hegel je u okviru svoje istorije filozofije svom sopstvenom sistemu obezbedio mesto one filozofije koja je vrhunac istorijskog razvoja spekulativne misli. Bez obzira

12 Hans Leisegang, *Denkformen*, str. 180.

13 Upor. isto, str. 176, napomena 1.

na preteranost takvog mnjenja može se ipak potvrditi – a upravo to čini Lajzegang – da je Hegel misaone sheme svojih prethodnika ispunio bogatim sadržajem, a njihovu metodu doveo do savršenstva. „Mesto jednostavnog kruga ili paralelnih prstenova sa zajedničkim centrom kod njega zauzima komplikovana struktura kruga krugova.“¹⁴ Ono što Bruno naziva „najdubljom magijom“ kod Hegela postaje „naukom“, um postaje središtem stvarnosti. On projektuje model kruga krugova u sam kosmos, čime je uspostavljena analogija između kretanja mišljenja i kretanja kosmičkih procesa. Pretpostavka njegove filozofije istorije, da se svetska istorija odvija po principu uma, ujedno je i pretpostavka njegove filozofije prirode, a ona postaje moguća izjednačavanjem životnog zakona sveta sa zakonom uma i mišljenja. „I svet filozofskih misli ima strukturu kosmosa u kom oko jednog (*uni*) uvek kruži (*vertitur*) drugo, a oko ovog opet nešto drugo.“¹⁵ Ko to ne uvidi, teško će se po Lajzegangu snaći u „lavirintu“ Hegelove sistematike.

Misaona forma kruga krugova kod Hegela je prikazana, ukratko su opisane njene glavne osobine, a dat je i uvid u njenu genezu kod samog Hegela odn. njen istorijski razvoj kod Hegelovih prethodnika. Ali rekonstrukcija te forme mišljenja ne ide baš tako glatko, kako to možda sugeriše prvi utisak. Tako Lajzegang jednu od najvećih poteškoća u njenoj rekonstrukciji vidi u činjenici, da Hegel nigde eksplicitno ne govori o *pravilima* koja treba slediti, kako bi se moglo spekulativno-dijalektički razmišljati. Mada je Hegel napisao „svoju“ logiku, ova ne sadrži ta pravila, jer ona kod njega nije koncipirana kao instrument mišljenja, već, kako to kaže sâm naslov glavnog dela, čini *nauku* za sebe. *Nauka logike* [*Die Wissenschaft der Logik*] ima samu stvarnost za svoj predmet, a ne apstraktne forme mišljenja. Hegel sâm retko kad reflektuje svoju sopstvenu metodu, a kada to i čini – kao recimo u svojim kasnim delima – on po Lajzegangovoj proceni nije dovoljno precizan u svojim izlaganjima. To je i jedan od razloga zašto je kasnija recepcija Hegelovih dela dovela do površnog shvatanja njegove metode kod mnogih epigona. Lajzegang čak smatra da dosad (barem ne do dvadesetih godina prošlog veka, za vreme kojih je radio na *Misaonim formama* i objavio njihovo prvo izdanje) nije pronašao nijedan tekst koji bi na osnovu koncizne interpretacije nekog Hegelovog teksta napravio adekvatan uvod u Hegelov način razmišljanja. On to zato sâm pokušava nadoknaditi na primeru kratkog izvoda iz prvog sistematskog nacrtu iz Jenske faze, jer po njegovom mišljenju Hegel je najstrože u skladu sa svojom formom razmišljao u svojim ranim radovima.

Primer je uzet iz tzv. Jenske logike, iz poglavlja o kvantitetu. Radi se o određenju kategorije „celokupnosti“ [Allheit].¹⁶ (Ovde ću se ograničiti na prvi pasus teksta koji citira Lajzegang, a u kom Hegel daje „definiciju“ celokupnosti.)

14 Isto, str. 181.

15 Isto, str. 184.

16 Reč ‚Allheit‘ je u nemačkom zbirna imenica dobijena iz prideva ‚alles‘ (‚sve‘). Pošto je izraz ‚svestvo‘ kao doslovni prevod u srpskom neupotrebljiv, ja ću u narednom koristiti sinonimni izraz ‚celokupnost‘.

Hegel piše: „Ali ta samojednakost¹⁷ [Sichselbstgleichheit = jednakost-sa-samim-sobom] je sama određena time da je apsolutni kvantitet, odnosno da izvire iz mnoštva numeričkog Jednog; ona nije postavljena za sebe, nego kao ništa tog određenog mnoštva. Kao Jedno, koje je prešlo u svoju suprotnost, mnogo Jednog, i time jednako njemu, ono je *celokupnost*.“¹⁸

Pogledajmo sad nešto duži Lajzegangov komentar tog ekscerpta: „Hegelovo mišljenje je predmetno mišljenje. Znači, ako se on ovde bavi ‚celokupnošću‘, onda najpre moramo da si predstavimo jedan predmet koji što više odgovara onome na šta se odnosi celokupnost. Sakupljam određen broj stvari, sve dok ih nisam ‚sve‘ nagomilao pred sobom. Dakle, zamislimo si jednu gomilu od šest kamenova koji obuhvata ‚svo‘ kame-
nje koje mi je pristupačno.

*
* *
* * *

Gomila kamenja preda mnom sada kao gomila sačinjava jednu u sebi zatvorenu i ujedno u sebi strukturiranu celinu. Ukoliko pokušam da promislim tu celinu, onda se susrećem sa nepreglednim obiljem odnosa celine prema svojoj okolini, celine prema svojim delovima, delova među sobom itd. Gomila kamenja leži kao teret na zemlji ili u vazduhu [*sic!*]. Ostvald bi rekao: obilje energija – položaja, zapremine, težine, hemijskog sastava – ukršta se u njemu i stavlja ga ujedno u odnos sa svojom okolinom, deluje stalno na njega i unutar njega. Sve te energije zajedno čine – kako bi to Hegel rekao – ‚živu‘ suštinu te celine i samo u njima svima leži ‚istina‘ te gomile kamenja, samo ta ‚celina je istina‘. Iz čitavog tog kompleksa Hegel, pak, u tom poglavlju svoje logike, u kom je reč o kvantitetu, želi izdvojiti samo ono kvantitativno i opisati suštinu kvantuma tako što će pokazati u kojim stvarnim odnosima se on nalazi sa celinom. Pored veličine gomile kamenja u kvantitet spada i određen broj kamenova koji sačinjavaju gomilu. Ukoliko je celina kompletna i ukoliko sam skupio ‚sve‘ kamenove te gomile, naime, njih šest, onda je taj broj [njihova] ‚celokupnost‘. Ako se na kvalitetu tih kamenova čak i stalno nešto menja usled dejstva u njima i njihovoj okolini prisutnih energija, broj kamenova ostaje jedan te isti, barem dok se radi o toj gomili kao celini i dok nisam tu celinu uništio tako što sam odstranio nekoliko kamenova. 6 je čist broj i nema nikakve veze sa kvalitetom kamenova. *On se izmiče prirodnom procesu večnog postajanja i menjanja*. On je ‚jednak samom sebi‘, od kamenja odvojen, tj. apsolutni (od *apsolv-ere*) kvantitet, a kao čist broj 6 on je uvek i jasno ‚određen‘. Tako sad razumemo prve reči: ‚Ali ta samojednakost je sama određena time da je apsolutni kvantitet.‘ — Ako si zamislim šest *kamenova*, onda time još nije rečeno da su ti kamenovi među sobom jed-

17 U odgovarajućoj napomeni Lajzegang pojašnjava taj izraz sledećim rečima: „Ono što je jednako samom sebi je po prethodnom odeljku ‚ukinutost kvaliteta‘.“ (Hans Leisegang, *Denkformen*, str. 187, nap. 1.)

18 Lajzegang kao izvorik navedenog mesta navodi *Jensku logiku*, izdatu od Georga Lassona 1923., str. 8. (Inače, Hegelov citat je u Lajzegangovom tekstu istaknut putem razmaknutog pisma, no mi se ovde ne moramo pridržavati te procedure. Upor. isto., str. 187.)

naki, štaviše, ako ih hoću imati jednake matematički tačno u svim, čak i u najfinijim delićima, to mi nikad neće poći za rukom. U prirodi ništa nije jednako. Ali ako pod pojmom „šest kamenova“ ne mislim na kamenje i *njihov* kvalitet i kvantitet, nego samo na „šest“, onda se taj od kamena odvojen „apsolutni“ broj sastoji iz šest međusobno jednakih jedinica $1+1+1+1+1+1=6$, to jest: on „izvire iz mnoštva numeričkog Jednog“. No Hegel nastavlja: „ona [samojednakost, nap. aut.] nije postavljena za sebe“, to u slučaju našeg primera znači: Nigde na svetu ne postoji neka šestica za sebe, nego uvek stvarno postoji samo šest ljudi, šest životinja, šest kamenova. Postoje samo mnoštva koja su „određena“ brojevima. Ali ako od jednog takvog određenog mnoštva, od naših šest kamenova odvojim broj 6, onda ovaj sâm kao broj nije stvaran, on je samo zamišljena stvar, Hegel kaže: „ništa“. „Ona [samojednakost, nap. aut.] nije postavljena za sebe, nego kao ništa tog određenog mnoštva.“ Ono što važi za 6 [šesticu], to važi i za delove iz kojih se ona sastoji kao broj. I 1 [jedinica] je „ništa“; samo 1 kamen je „nešto“. Stoga ja mogu sabirati onoliko jedinica koliko god hoću, njihov zbir je uvek samo jedan od stvarnosti apstrahovan čist broj: „Kao Jedno, koje je prešlo u svoju suprotnost, mnogo Jednog, i time jednako njemu (jer oboje, šestica i jedinica, su kao čisti brojevi ništa [Lajzegangov komentar, nap. aut.]), ono je *celokupnost*.“¹⁹

Lajzegangova interpretacija pokazuje da se Hegelove spekulativne rečenice mogu prevesti na jezik „normalne“ logike i – što je još važnije – da se one mogu *razumeti*.²⁰ Tako je prigovor, da Hegel piše bez ikakve logike i smisla, sâm nelogičan i besmislen. Odabrani primer ilustruje Hegelov metodski postupak. On se, naime, uvek koristi dvema predstavama, jednom konkretnom i jednom apstraktnom, koje se čas razdvajaju, čas međusobno prepliću: s jedne strane nalazimo živu celinu, stvarnost predočenu u vidu nečeg konkretnog (recimo gomilu kamenja), s druge nekakav apstraktni entitet, čist pojam (na pr. broj 6 kao takav). Procedura se sastoji u tome da se mišljenje odvija između te dve predstave, pojam se suprotstavlja stvarnosti, zatim se ponovo umeće u ovu kako bi odnos između njih bio adekvatno prikazan (šestica kao broj obitava u idealnoj sferi, ali ona se ispunjava životom tek kad se poveže sa sferom konkretne stvarnosti, kamenjem, životinjama, ljudima ili drugim izbrojivim stvarima). Ovde nema govora o

19 Hans Leisegang, *Denkformen*, str. 187–189.

20 Problem shvatanja Hegelove misaone forme je usko povezan sa problemom razumevanja jezika kojim se izražava ta forma. Zato Lajzegang ukratko opisuje osobenosti Hegelovog jezika. Na primeru (celog) ekscerpta iz Jenske logike, on dolazi do konstatacije da Hegel ne upotrebljava previše glagole, ali da se često upotrebljava kopula „je“, ali ona obično ne služi niti izražavanju matematičke jednakosti (1 je 1) niti povezivanju podređenih sa nadređenim pojmovima (kao na pr. u iskazu „Pas je životinja“), već izražavanju značenja *pod određenim uslovom* (tako se može reći „Jedno je Mnogo“ ako se uzme u obzir da su oba pojma apstrahovana od stvarnosti i kao tako apstraktni „ništa“ ili „Pas je mačka“ s obzirom na to da se radi o dvema domaćim životinjama). „Kod svakog je moramo da pomislimo na neki ini treći pojam (neki *tertium comparationis!*), u odnosu na koji oba pojma povezana onim „je“ izgledaju kao da znače isto.“ (Isto., str. 202) Kad se pronadu ti „posredni pojmovi“ moguće je „prevesti“ Hegelove iskaze na „običan“ jezik. U koncepciji *spekulativne rečenice*, predstavljene u predgovoru *Fenomenologije duha*, reflektuje se problem kršenja pravila gramatike koje je neizbežno, ako se želi dati sud o stvarnosti iz ugla spekulativne filozofije. No ne sme se izgubiti iz vida da je sâm Hegel bio skeptičan što se tiče njegove procene adekvatnosti izražavanja misli jezičkim sredstvima: on je smatrao da se najdublja unutrašnjost mišljenja ne može fiksirati niti u povezanim sledovima reči niti u nekim pravilima. Samo u nekim spoljnim obeležjima kao što je kružna forma, koja proizilazi iz izdvajanja i ponovnog spajanja suprotnosti, da se primetiti unutrašnja zakonitost mišljenja.

logičkoj dedukciji, gde se jedan pojam ili sud izvodi iz drugog, nego se napor ulaže u opis određenog stanja stvari što je po Lajzegangu odlika dijalektike kao, kako to Hegel veli u svojim *Predavanjima o istoriji filozofije*, „imanentnog posmatranja predmeta“. To navodi Lajzeganga da se još jednom pozabavi sa određenjem same metode koju Hegel upotrebljava i da ukaže na prednosti koje ona ima u odnosu na neke druge filozofske metode.

Hegelovo mišljenje je predmetnog karaktera. Odlika tzv. *predmetnog mišljenja* je po Lajzegangu njegova *komplikovanost* što ne treba shvatiti negativno. Takva vrsta mišljenja zahteva od filozofa da se misleći udubi u suštinu same stvari, da iz nje sprovodi svoje misaone operacije neophodne za eksplicaciju pojmova. Hegelovim rečima: „U potpunosti se ulazi u samu stvar, predmet se posmatra na njemu samom i uzima se po određenjima koje poseduje.“²¹ Hegel je svestan da to nije nimalo lak zadatak, pa se zato i služi izrazima kao što su „rad pojma“ ili „naprezanje pojma“ da bi označio napore koji su potrebni da bi se poimala stvarnost i došlo do istine. Pojmovi se trebaju razmestiti, treba ih izvesti iz apstraktnog domena u kome važe i razmatrati u kontekstu stvarnosti: „Iz tog mrtvog sveta pojmova svaki pojedinačni pojam silom povratiti u okrug živog i posmatrati ga unutar njega, to je ono u šta Hegel ulaže najveći trud i napor.“²² U tom kontekstu Lajzegang upoređuje Hegelovu metodu sa Kantovom i dolazi do zaključka da se Hegel nalazi u prednosti u odnosu na Kanta, jer on osnovne crte svoje metode može *a posteriori* izvesti iz svojstava predmeta koji se trebaju obrađivati; „on može reći *zašto* mišljenje mora ići tim putem, a ne nekim drugim. Kant to ne može reći.“²³ Glavni problem „apriorista“ leži u tome što oni ne mogu odgovoriti *iz kojih razloga* tabela kategorija sadrži upravo dvanaest, a ne manje ili više kategorija, *zašto* euklidska geometrija počiva na tim i tim aksiomima itd. I Kant odn. kantovci i pristalice aksiomatskog načina razmišljanja polaze od određenih hipotezi koje se jednostavno moraju prihvatiti, kako bi pravilno mišljenje uopšte bilo moguće, ali čiju nužnost oni ne mogu na zadovoljavajući način dokazati. Hegel pak ne započinje sa aksiomima, hipotezama ili definicijama, već naprosto počinje razmišljati i pri tom otkriva neku zakonitost koja determiniše taj misaoni proces. Otuda Lajzegang *Nauku logike* čak smatra pokušajem rekonstrukcije puteva kojima se kreće mišljenje o nekoj stvari, štaviše, kojima se ono uvek kretalo, čak i onda kada se kao kod Aristotela navodno otislo u druge pravce.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE: SLIČNOSTI I RAZLIKE IZMEĐU DVA TEORETSKA PROGRAMA

Pre nego što se baci pogled na strukturu same Lajzegangove teorije misaonih formi, valja ukratko razmotriti šta bi mogao biti njen značaj za sadašnju recepciju Hegelove filozofije. Lajzegangova zasluga nesumnjivo leži u tome što je ukazao na poseban

21 G. W. F. Hegel, *Werke 18: Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I [Dela 18: Predavanja o istoriji filozofije I]*, Frankfurt a. M. 1971, str. 303 (tu se Hegel bavi određenjem Zenonove dijalektike).

22 Hans Leisegang, *Denkformen*, str. 191.

23 Isto, str. 193.

tip logike koji sledi Hegel, a u koji treba da se „uživi“ i onaj ko želi adekvatno interpretirati njegove tekstove. Time je moguće pokazati uzaludnost anti-hegelijanske „kampanje“ koju su svojevremeno vodili najljući Hegelovi protivnici (pre svega predstavnici pozitivizma, logistike i analitičke filozofije). Kritika Hegelove filozofije sa njihovog stajališta gubi smisao, pošto Hegel ne deli njihovu logiku, već razmišlja u skladu sa „svojom“ dijalektičkom ili spekulativnom logikom. Svakako da bi Hegelovi kritičari mogli insistirati na činjenici da postoji samo jedna validna logika kao osnova suvise komunikacije o svetu, ali upravo ta činjenica se može osporiti sa tačke gledišta ne samo Hegelove logike, nego i teorije misaonih formi. Hegel po Lajzegangu nije uopšte imao nameru da klasičnoj logici suprotstavi dijalektičku, kako to pak smatraju neki drugi autori, već je hteo ukazati na ograničenosti formalne logike koje se mogu prevazići samo ako se pogled baci na celinu stvarnosti i u njen kontekst ponovo umetnu otuđene forme mišljenja. Dijalektička logika priznaje doprinos formalne logike poimanju istine, ali ova nije dovoljna da se spozna i prikaže *cela* istina. To je po Hegelovom mišljenju stvar *Nauke logike*.

Na osnovu prethodnih izlaganja mogao bi se steći utisak da je način razmišljanja karakterističan za teoriju misaonih formi prisutan već kod Hegela. Uostalom, Lajzegang navodi upravo Hegela kao jednog od prvih mislioca koji se koriste izrazom ‚misaone forme‘ (u množini!). Da li bi se onda moglo reći da je Hegelova filozofija rani vid teorije misaonih formi? U prilog toj činjenici govori i odbrana Hegelove logike od njegovih neistomišljenika, koju Lajzegang preduzima u svom delu, jer po njemu je upravo Hegelov filozofem dokaz za to da je moguće suvislo razmišljati i van granica formalne logike. Pa ipak, ako i postoji određena simpatija prema Hegelu, razlike između tih teoretskih programa (a moglo bi se reći i misaonih formi!) ne smeju se prevideti. Kako bi uočili ove, dovoljno je da izvršimo jedan „eksperiment“, naime, da si zamislimo kakav sud bi Hegel dao o Lajzegangovom učenju o misaonim formama. Pokušajmo da zauzmemo Hegelovu tačku gledišta! Ono što odmah upada u oči je *intencija*, koja je strana Hegelu: Lajzegang uopšte nema nameru da kaže šta je istina odn. koja misaona forma najviše odgovara istini. Tako se on i sa Hegelovim sistemom ne bavi zato što bi ga interesovalo koliko je Hegel u pravu, kad daje iskaze o stvarnosti. Stvar i stvarnost se – fenomenološki rečeno – *stavljaju u zagradu*; oni ovde nisu od interesa kao merilo istinitosti određene misaone forme, već kao podloga za razvijanje određenih *vizuelnih predstava* koje konstituišu dotičnu formu, a koje Lajzegangu služe kao misaoni modeli za rekonstrukciju te i drugih formi. Kad se tome još pridoda misao o *simultanoj* koegzistenciji misaonih formi, razlike naspram Hegelovog pristupa su više nego očigledne. Hegel bi Lajzegangu tako redom prebacio (Hegelovom terminologijom izraženo) samo „spoljašnji“ odnos prema istini, baratanje čulnim predstavama kao nečim „slučajnim“, neprimerenim suštini misli, kao i nedostatak dinamike među formama koje su prikazane jedna „pored“ druge umesto u dijalektičkom procesu „ukidanja“ nižih formi u višim. Moguće prigovore, sa kojima bi učenje o misaonim formama bilo konfrontirano sa stajališta Hegelove filozofije, možemo tako uzeti za povod da se pozabavimo strukturom same Lajzegangove teorije i da na osnovu uvida u nju vidimo da li su oni (imaginarni) prigovori uopšte opravdani.

Najjednostavniji pristup tom strukturalnom problemu sastojao bi se u tome da vidimo da li neka od formi predstavljena u Lajzegangovom delu može da se primeni na njegovu sopstvenu teoriju. Koja misaona forma je oličena u samoj teoriji misaonih formi? Na prvi pogled nijedna od onih koje Lajzegang predstavlja. On se, istina, služi analogijama u svom delu, ali one ne stoje u službi odslikavanja stvarnosti, nego imaju svrhu da ilustruju misaone forme. Drugim rečima: Lajzegang ne opisuje stvarnost, nego mišljenje i njegove logičke tipove. *Analogizacija* je ovde svesno upotrebljena metoda, a ne uzredno sredstvo kojim bi se jasnije prikazale određene misli. Forme se prikazuju s obzirom na svoj metafizički osnov, logičku argumentaciju i zornost tematizovanog sadržaja, a pored individualnog prikaza one se takođe upoređuju jedna sa drugom, kako bi se ustanovile određene sličnosti ili pak još više istakle razlike, koje među njima postoje. Ali, Lajzegangova namera nije da jednu od njih zanemari na račun druge ili pravi neku prividnu hijerarhiju među njima. On ne daje sud o njihovoj vrednosti, jer bi time osujetio intenciju sopstvenog projekta. Lajzegang želi da *razume* tvorevine stranog duha, a ne da procenjuje njihovu vrednost. Da bi ovo poslednje učinio, morao bi napustiti svoju tačku gledišta i postaviti se na onu koja je imanentna razmatranom pogledu što bi impliciralo kvazi-ontološke refleksije, pri čemu bi verovatno do izražaja došle i određene teoretske preferencije. Međutim, da bi se misaone forme razmatrale kao takve, nije neophodno uzeti u obzir, da li one odgovaraju stvarnosti ili ne, nego ih prihvatiti kao duhovna oblička određene strukture. Tako se i mistička učenja, koja očigledno protivreče „zdravom“ ljudskom razumu, moraju uvažiti kao forme teoretskog mišljenja.

Pošto su sagledane neke strukturalne osobenosti Lajzegangove teorije misaonih formi, može se dati odgovor na prigovore konstruisane sa Hegelove tačke gledišta. Kao prvo, Lajzegang ne može da se odnosi prema istini drugačije nego sa distancom, jer njega uopšte ne zanima istinitost misaonih formi, nego njihova noetska struktura i mogućnost njenog prikazivanja zornim modelima. Što se tiče mogućeg prigovora da ovi modeli ne mogu da izraze suštinu misaonih konstrukcija, valja ukazati na njihovu upotrebu unutar filozofskog diskursa – Lajzegang je upravo na primeru Hegelove filozofije pokazao kako jedna filozofija može biti inspirisana određenim zornim formama kao što je ona u (većem) krugu povezanih krugova. Naposletku i prigovor statičkog vida misaonih formi gubi na snazi, kada se iza njega razotkrije teleološki motiv koji determiniše Hegelovu koncepciju istorije filozofije. Naime, nije jasno zašto bi samo sukcesivno razmatranje misaonih formi imalo smisla, a ne i simultano; ovo poslednje je utoliko realnije, pošto ono insistira na principijelnoj nepodudarnosti zornih „lajtmotiva“ koji su konstitutivni za razumevanje određenih tipova filozofskog mišljenja. (U narednom pasusu ćemo videti da su te nepodudarnosti *ontološki* uslovljene.) Prigovori, zamišljeni onako kako bi ih Hegel verovatno formulisao, ne pogađaju Lajzegangovu teoriju iz jednostavnog razloga: teorija misaonih formi, onako kako je shvata Lajzegang, i određena filozofska teorija kao oličenje jedne konkretne misaone forme, pa makar se ona – kao kod Hegela – bavila prirodom samog mišljenja, *nemaju isti predmet*, pa stoga ne mogu imati ni iste istraživačke ciljeve. Jedna stvar je misliti na osnovu neke forme o nekoj stvari, druga pak misliti o posebnoj formi tog mišljenja, a opet nešto sasvim treće razmišljati o formi u kojoj se razmišlja o formama filozofskog mišljenja. (Prvo čini filozof, drugo logičar, a treće istraživač logika po kojima funkcionišu misaone forme u filozofiji.)

Uzimajući te strukturalne razlike u vid, stiče se utisak da Hegelova filozofija odn. logika i Lajzegangova teorija misaonih formi (uključujući i onu Hegelovu) nastanjuju dva različita duhovna sveta. Pa ipak postoji jedan zajednički imenilac koji se ne sme ignorisati: pretpostavka da *stvarnost ima prvenstvo u odnosu na mišljenje*. Po Lajzegangu nisu forme kao takve, dakle apstrahovane od svog supstrata, od konstitutivnog značaja za filozofsko mišljenje, nego *logička struktura stvarnosti* odn. onog *dela* stvarnosti prema kom je usmerena određena filozofska teorija. To je za Lajzeganga indicija za uticaj metafizičkog predubedenja nekog filozofa na logičku izgradnju njegovog svet-skog nazora. „Shvatanje jednog područja stvarnosti, koje se smatra iskonskim i – jedino ono – metafizički značajnim, prethodi logičkom mišljenju, koje se obrazuje adekvatno njemu, kako bi se zatim otepecilo od njega i samo u sebi učvrstilo kao čista forma.“²⁴ Ona područja, koja nisu od interesa za određenu misaonu formu (koja da tako kažemo ne ulaze u njen „koncept“), zanemaruju se, a ako se kojim slučajem desi, da se predstavnik mišljenja tog tipa bavi njima, onda ona obično bivaju „apsorbovana“ od dotične misaone forme, čime se izopačava njihova logička struktura. Po Lajzegangu je (nelegitimno) prenošenje²⁵ jedne vrste logičkih kategorija na njima stran domen stvarnosti opšta karakteristika skoro svih misaonih formi i svetskih nazora koji baziraju na njima. On to pokazuje na primeru tri „klasična“ svetska nazora: *materijalizam* polazi od „pra-fenomena“ mehanizma neživih tela, *idealizam* od zanatskog ili umetničkog stvaranja po nekoj ideji, čime želi objasniti problematični (ali realni!) odnos forme i materije, a *misticizam* odn. *panvitalizam* glavni fenomen kao matricu svog umovanja nalazi u živom procesu organizama, koji poprima kružnu formu (zato Lajzegang tu misaonu formu u svom delu rekonstruiše kao „misaoni krug“). Svaki fenomen, tipičan za određen „sloj“ bitka, hipostazira se na nivou filozofskog mišljenja i postaje interpretacionom shemom za sve ostale strukture sveta – tako nastaju jednostrane „slike sveta“. Kako bi se te neopravdane projekcije izbegle, valja proučavati odnos između područja stvarnosti kao domena onih fenomena i misaonih formi koje u sebi „preslikavaju“ logičku strukturu određenog domena.

Teoriju misaonih formi treba zato ubuduće dopuniti ontološkim razmatranjima, jer tek ova mogu dati objašnjenje suštinskih razlika između misaonih formi. Tu leži i izvesna srodnost sa Hegelovim metodskim pristupom, koji takođe polazi od fenomena stvarnosti (tako *Nauka logike* započinje sa *bitkom*, a ne sa nekim proizvoljnim idealnim principom). Ali za razliku od Hegela Lajzegang ne deli koncepciju kontinuiranog bitka (razvoj koji se proteže od materije preko organizma do duha), nego se zalaže za sprovođenje ideje o *stupnjevitom* bitku u ontologiji i u tom kontekstu se poziva na „novu ontologiju“ Nikolaja Hartmana, gde je između ostalog pokazano da na svakom višem stupnju, iako „nošenom“ od nižeg, pridolazi neki novi kategorijalni momenat koji nije sadržan u nižem bivstvenom sloju. Lajzegang zato svoje impozantno delo završava re-

24 Isto, str. 446.

25 Kako bi okarakterisao taj „mehanizam“ uproščavanja stvarnosti, Lajzegang piše: „Ljudsko mišljenje već tu pokazuje jednu od svojih suštinskih crta, *misaonu ekonomiju* [*Denkökonomie*]: sa najneznatnijim sredstvima izgraditi ono najveće i najkomplikovanije, ili suprotno: koliko god je to moguće, sve svesti na što manji broj principa.“ (Isto, str. 448)

čima koje imaju programatski karakter, pa neka i one ovde budu citirane: „Jedan [budući, umetak autora] udžbenik logike bi morao izložiti logičke strukture svih tih predmetnih područja i razviti sve iz njih proizilazeće zakonitosti mišljenja, onako kao što nova ontologija sakuplja kategorije svega bivstvjućeg, ispituje njihovu validnost za pojedinačne bivstvene slojeve, te načine bivstvovanja i utvrđuje zakonitosti koje postoje među njima.“²⁶ Time je izrekao zadatak koji je logika posle njega nažalost zanemari-
la. Međutim, proučavanje njegovog dela bi moglo da podstakne današnje filozofe i lo-
gičare da se pozabave tim zadatkom, čime bi on ponovo postao aktuelan.

Damir Smiljanić
Nimberg

LEISEGANGS INTERPRETATION DER DENKFORM HEGELS

Zusammenfassung: Im Rückgriff auf Hans Leisegangs Lehre von den Denkformen skizziert der Autor in seinem Beitrag die Form, in der sich Hegels Art zu philosophieren niederschlägt. In der Einleitung wird in aller Kürze Leisegangs Theorie vorgestellt, ehe dann im Hauptteil der Arbeit die Beschreibung jener Form gegeben wird, die für Hegels Denken typisch ist. Es wird die logische Struktur dieser Denkform erörtert, neben dieser auch ihre theologisch-metaphysische Motivation und Genese, aber es wird auch auf die Problematik ihrer Rekonstruktion hingewiesen. Nachdem eine konkrete Hegel-Textinterpretation aus Leisegangs Werk wiedergegeben worden ist, wird ein Blick auf die methodischen Besonderheiten des Hegel'schen „Denkstils“ geworfen. Im Schlussteil der Arbeit wird ein Vergleich von Hegels Philosophie und Leisegangs Denkformenlehre vorgenommen mit dem Ergebnis, dass es sich letztlich um zwei „Programme“ mit grundverschiedener Intention, aber auch mit einem gemeinsamen Nenner handelt: Letzterer liegt in der Forderung nach einer ontologischen Fundierung der Logik.

Schlüsselworte: Denkformen(lehre), Hegels Denkform („Kreis von Kreisen“), Primat der Ontologie.

26 Isto, str. 454.